Turkish Studies

Volume 14 Issue 7, 2019, p. 4087-4111

DOI: 10.29228/TurkishStudies.37860

ISSN: 1308-2140

Skopje/MACEDONIA-Ankara/TURKEY

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

EXCELLENCE FOR THE FUTURE
IBU.EDU.MK

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 28.09.2019

✓ Accepted/Kabul: 28.12.2019

📅 Report Dates/Rapor Tarihleri: Referee 1 (27.12.2019)-Referee 2 (16.12.2019)

This article was checked by intihal.net.

TÜRKÇE-ARAPÇA MANZUM SÖZLÜKLERİMİZDEN TUHFE-İ HÂCİBÎ

Özkan UZ*

ÖZ

Genellikle medreselerde ve sıbyan mekteplerinde, okula yeni başlayan öğrenciler için hazırlanan manzum sözlükler, sözlük bilimi, eğitim bilimleri, çocuk edebiyatı alanları için önemli metinlerdir. Son zamanlarda manzum sözlük türüyle ilgili yapılan çalışmalar, bu türdeki eserlerin bir hayli fazla olduğunu ve edebî zenginlik açısından ne kadar önemli eserler olduklarını göstermektedir. Manzum sözlüklerin Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça şeklinde iki dilli örnekleri olabildiği gibi Türkçe-Arapça-Farsça şeklinde üç dilli örnekleri de görülmektedir.

Tuhfe-i Hâcibî, elimizdeki bilgilere göre Muhlis Halil Bey tarafından yazılmış ve H.1223 / M.1808 yılında müstensih İshak b. Halil b. Osman tarafından da istinsah edilmiş Arapça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Mesnevî nazım şekliyle yazılan eser, 135 beyitten oluşmaktadır. Manzum sözlükler, genelde Sıbyan mekteplerinde okutulmak üzere Kur'an-ı Kerim'i okumak ve anlayabilmek amacıyla hazırlanmıştır. Tuhfe-i Hâcibî'nin sözlük kısmında bu amacın dışında, dinî kelimelerden çok gündelik hayata ait kelime ve kelime gruplarına yer verilmiştir. Genellikle hayvan, bitki, renk, kavram gibi isim türünde kelimelere yer verildiği gibi fiil, fiil, fiil mastarı türünden çok sayıda kelimeye de yer verildiği görülmektedir. 516 Arapça kelimenin Türkçe karşılığının verildiği bu eser, diğer manzum sözlükler gibi devrin dil ve eğitim anlayışı hakkında fikir edinme açısından önem taşımaktadır. Bu makalede, manzum sözlükler ve Hâcibî hakkında kısa bilgiler verilecek ve eserin çeviri yazı metni edebiyatımıza kazandırılarak araştırmacıların istifadesine sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe-Arapça manzum sözlük, Tuhfe-i Hâcibî, metin neşri.

* Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: ozkanuz@hotmail.com

ONE OF OUR TURKISH-ARABIC VERSE DICTIONARY TUHFE-İ HÂCİBÎ

ABSTRACT

The verse dictionaries, which are usually prepared in the madrasahs and Sıbyan schools, are important texts for the fields of lexicology, children's literature and educational sciences. Recent studies on the verse dictionary type show that there are many works of this type and how important they are in terms of literary wealth. The verse dictionaries can be bilingual in the form of Turkish-Arabic and Turkish-Persian, as well as three-language examples of Turkish-Arabic-Persian. According to the information we have, Tuhfe-i Hâcibî was written by Muhlis Halil Bey in H.1223 / M.1808 and is an Arabic-Turkish verse dictionary which was also copied by İshak b. Halil b. Osman. The work, written in mesnevi verse, consists of 135 couplets. The verse dictionaries have been prepared to read and understand the Holy Quran to be taught in the Sıbyan schools. In addition to this purpose, in the dictionary section of Tuhfe-i Hâcibî, words and phrases belonging to daily life rather than religious words are included. Generally, it is seen that words such as animal, plant, color, concept are given place as well as many words such as adjective, verb, verb infinitive. This work in which 516 Arabic words are given in Turkish, like other verse dictionaries, is important in terms of understanding the language and education understanding of the period. In this article, short information about verse dictionaries and Hâcibî will be given and the translated text of the work will be added to our literature and presented for the benefit of researchers.

STRUCTURED ABSTRACT

The verse dictionaries, which are usually prepared in the madrasahs and primary schools, are important texts for the fields of lexicology, educational sciences and children's literature. These dictionaries were not only taught in Sıbyan schools but also became the most important reference sources of the scholars in the madrasahs. Recent studies on the verse dictionary type show that there are many works of this type and how important they are in terms of literary wealth. The verse dictionaries can have Turkish-Arabic, Turkish-Persian bilingual examples, as well as Turkish-Arabic-Persian trilingual examples. The tradition of bilingual verse dictionary writing was started with a 200 couplet Arabic-Persian dictionary called Nisâbü's-Sıbyân which was written by Bedrüddîn Ebû Nasr Mes'ûd b. Ebî Bekr el-Ferâhî who lived in the 13th century. The first known verse dictionary in Anatolia was prepared Turkish-Persian written by Hüsâm b. Hasan al-Konevî's Tuhfe-i Hüsâm. The first Turkish-Arabic verse dictionary written in Anatolia was written in 1392 by Abdülatif ibn Melek, who known as Lügat-ı Ferišteoğlu. The available information shows that there are 16 Turkish-Arabic dictionaries. Tuhfe-i Hâcibî, which is the subject of our study, is a Turkish-Arabic verse dictionary, although there is no detailed information about it, written for the purpose mentioned above.

According to the information we have, Tuhfe-i Hâcibî was written by Muhlis Halil Bey and according to the catalog records of the work found in Sivas Ziyabey Manuscripts Library, it is an Arabic-Turkish verse dictionary which was also copied by İshak b. Halil b. Osman in H.1223 / M.1808. Both the library records and the note on the last suburb of the work indicate that the owner of the work was a person who named Abdullah. The work, written in mesnevi verse, consists of 135 couplets. After the introduction of 13 couplets, it continues with the dictionary section consisting of 122 couplets. The verse dictionaries have been prepared to read and understand the Holy Quran to be taught in the Sıbyan schools. In addition to this purpose, in the dictionary section of Tuhfe-i Hâcibî, words and phrases belonging to daily life rather than religious words are included. Generally, it is seen that words such as animal, plant, color, concept are given place as well as many words such as adjective, verb, verb infinitive.

In the text, a certain rule was not observed in the order of words, but attention was paid to aliteration within the verse. This is a feature that facilitates vocabulary learning by ensuring the fluency of the scene. Generally, words such as animals, plants, colors, concepts are included in the name type, as well as adjective, verb, verb infinitive types are seen included a large number of words. This work in which 516 Arabic words are given in Turkish, like other verse dictionaries, is important in terms of understanding the language and education understanding of the period. In this article, short information about verse dictionaries and Hâcibî will be given and the translated text of the work will be added to our literature and presented for the benefit of researchers.

While reading Tuhfe-i Hâcibî, it was noticed that there were some mistakes in spelling and vowel point. These errors were corrected in the text with consistency. It is replaced by (?) next to the words that we cannot read or unread. Rubbed out or torn parts of the text itself (rubbed out) are indicated as. Even though the poet is successful in using the meter, zihaf defect and aruz error was seen in several parts of the range. In this case, we have not tried to correct the defect by remaining true to the original text. Couplet-meter incompatibility (meter) caused by deficiency or excess of syllables. It is known that verse dictionaries are written in the primary schools especially for reading and understanding the Holy Quran. Although the words in Tuhfe-i Hâcibî's vocabulary do not have religious terminology, it is a work written in order to be taught in primary schools and to teach children Arabic.

It is a fact that there is a tradition of writing verse dictionary in our literature. These works, each of which is a product of necessity, are of great importance for our culture and literature. It is seen that the studies on this kind of works have increased recently. Studies on verse dictionaries are important works in terms of informing us about the language features and educational formation of the period. The introduction of these works to our literature will contribute to the studies in this field.

Keywords: Turkish-Arabic verse dictionary, Tuhfe-i Hâcibî, text publication

Giriş

İslamiyetin kabulüyle birlikte, Kur'an-ı Kerim'i okuma, anlama ve nakletme çalışmaları Türklerde de görülmeye başlanmıştır. Bu yüzden anadili Arapça olmayan Müslüman toplumlarda Kur'an-ı Kerim'i okuma, anlama ve aktarma çalışmaları için eğitim-öğretim kurumlarında okutulan temel derslerden biri de Arapça olmuştur (Averbek, 2018: 86). Daha önce aşına olunmayan bu dili öğrenmek amacıyla hazırlanmış dilbilgisi kitaplarının yanında manzum şekilde ele alınmış sözlükler de mevcuttur. Dilin öğrenilmesini hem hızlandırması hem de kalıcılığı sağlaması açısından sözlük yazımında mensur eserlerden çok manzumeler tercih edilmiştir. Bu tercih, dili öğrenmek isteyen öğrencilere kolaylık da sağlamıştır.

Genellikle medreselerde ve Sıbyan mekteplerinde, okula yeni başlayan öğrenciler için hazırlanan manzum sözlükler, sözlük bilimi, çocuk edebiyatı, eğitim bilimleri alanları için önemli metinlerdir (Averbek, 2018: 89). Bu sözlükler, sadece Sıbyan mekteplerinde okutulmakla kalmamış aynı zamanda, medreselerde ilim ehlinin önemli başvuru kaynakları olmuştur.

Manzum sözlüklerin Türkçe-Arapça, Türkçe Farsça şeklinde iki dilli örnekleri olduğu gibi Türkçe-Arapça-Farsça şeklinde üç dilli örnekleri de görülmektedir. İki dilli manzum sözlük yazma geleneği, 13. yüzyılda yaşamış Bedrüddîn Ebû Nasr Mes'ûd b. Ebî Bekr el-Ferâhî'nin *Nisâbü's-Sıbyân* adlı 200 beyitlik Arapça-Farsça sözlüğü ile başlamıştır (Öz, 1996: 53). Anadolu'da bilinen ilk manzum sözlük Türkçe-Farsça hazırlanan Hüsâm b. Hasan el-Konevî'nin *Tuhfe-i Hüsâm* adlı eseridir (Kılıç, 2006: 67). Anadolu'da yazılan Türkçe-Arapça ilk manzum sözlük ise Lügat-ı Ferišteoğlu adıyla bilinen Abdüllatif ibn Melek tarafından 1392 yılında yazılan eserdir (Muhtar, 1993: 30). Elimizdeki mevcut bilgiler, Türkçe-Arapça yazılan 16 sözlüğün olduğunu göstermektedir.¹ Çalışmamızın konusu olan *Tuhfe-i Hâcibî* de -hakkında ayrıntılı bilgi olmamakla birlikte- yukarıda belirttiğimiz amaçla kaleme alınmış Türkçe-Arapça manzum bir sözlüktür. Kaynaklarda bu esere daha önce değinilmemiş ve Averbek'in hazırlamış olduğu manzum sözlük çalışmaları bibliyografyasında (Averbek, 2018: 92) da bu eserden söz edilmemiş olması bizi bu eser üzerinde çalışmaya ve eseri literatüre kazandırmaya sevk etmiştir.

Hâcibî

Kütüphane katalog kayıtlarındaki ve *Tuhfe-i Hâcibî*'nin ketebesindeki bilgilere göre Hâcibî'nin asıl adı Muhlis Halil'dir. Ancak tezkire ve diğer biyografik kaynaklarda tespit ettiğimiz Hâcibî mahlaslı tek şairin adı Hacı Sâlih-zâde Halil'dir (Cunbur, 2004: 325; Özder, 2018: 109; Arslan, 2014; Yıldırım, 2009: 187). Bu kaynaklara göre şairin asıl adı Halil Hâcibî, şiirlerinde kullandığı mahlası ise Hâcibî'dir. Şairin Kars'ta doğduğu, iyi bir şarih olduğu ve H.1240 / M.1824'te öldüğü bilgisi yukarıda anılan tüm kaynaklarda yer almaktadır. Şairin birçok eseri olmasına rağmen hiçbir kaynakta *Tuhfe-i Hâcibî* adında bir eseri olduğundan söz edilmemiştir.

Sivas Ziyabey Yazma Eser Kütüphanesi kataloğu ve üzerine çalıştığımız *Tuhfe-i Hâcibî* adlı eserde Hâcibî'nin asıl adının Muhlis Halil olduğu belirtilmiştir. Fakat taradığımız tezkire ve diğer biyografik kaynaklarda Hâcibî mahlaslı Muhlis Halil isminde bir şair olmadığı görülmüştür. Muhlis Halil isminde tek şair Muhlis mahlaslı Koca Halil Beyzâde Halil Muhlis Bey'dir. Mahlasından hareketle şairin, Morali Abdi Bey'in oğlu olduğu ve kapıcıbaşılığı yaptığı bilgisi tespit edilmektedir. Doğum tarihi bilinmeyen şairin H.1170-1171 / M.1757-1758'de öldüğü kaynaklarda yer almaktadır (Akbar, 1996: 1099, Cunbur, 2006: 414, Yıldırım, 2009: 187).

Tuhfe-i Hâcibî'nin istinsah tarihinin H.1223 / M.1808 olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Muhlis mahlaslı şairin ölümüyle *Tuhfe-i Hâcibî*'nin istinsah tarihi arasında elli

¹ Bu 16 sözlüğün isimleri ve üzerlerine yapılan çalışmalar için bkz. Güler Doğan AVERBEK, "Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası", DEAD 21, İstanbul 2018, 85-114.

yıllık bir sürenin olduğu görülmektedir. Oysa Hâcibî mahlaslı şairin ölümü eserin yazılışından 16 yıl sonrasına tekabül etmektedir. Yani eserin, Hâcibî hayattayken yazıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, her ne kadar kaynaklarda Muhlis ön adına rastlanmasa da yazma eserde mahlasın Hâcibî olarak verilmesi ve kaynaklarda Hâcibî'nin tercüme ve şerh yapabilecek düzeyde Arapça bilgisine sahip bir âlim olduğu vurgusu, Türkçe-Arapça sözlüğü yazabilecek şairin Hâcibî mahlaslı Hacı Sâlih-zâde Halil olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Tuhfe-i Hâcibî

Tuhfe-i Hâcibî mevcut bilgilere göre tek nüshası olan Türkçe-Arapça manzum sözlüktür. Sivas Ziyabey Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunan eserin katalog kayıtlarına göre müstensihî İshak b. Halil b. Osman'dır. Hem kütüphane kayıtları hem eserin son varacağındaki nottan eserin sahibinin Abdullah adında bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. 3806 /11 demirbaş numarasıyla kayıtlı eserin künyesi şöyledir:

İstinsah Tarihi	: H.1223 / M.1808
Varak/Satır Sayısı	: 7 varak (120a-126b) / 11 satır 2 sütun
Ölçüsü	: 19x14 , 15x9
Yazının Özellikleri	: Talik Kırmısı
Cilt Özellikleri	: Karton
Konusu	: Türk Edebiyatı

Tuhfe-i Hâcibî mesnevî nazım şekliyle yazılmıştır. Toplam 135 beyitten oluşan eser, 13 beyitlik mukaddimeden sonra 122 beyitten oluşan sözlük kısmıyla devam etmektedir. Arapça 516 kelimenin Türkçe anlamlarının verildiği eserde Arapça her kelime üstünde kırmızı çizgiyle gösterilmiştir. Hemen devamında da kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir. Müstensih bununla birlikte bazı yerlerde Arapça kelime ve bunun karşılığı olan Türkçe kelimenin altına yine kırmızı renkte rakam veya işaret koymuştur. Eserin son varığında ise temme kısmı yer almaktadır. Bu bölümde eserin adı, eserin kaç yılında kim tarafından yazıldığı gibi bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca, manzumenin başında eserin adı Nazm-ı Hâcibî diye yazılmışken, temme bölümünde Tuhfe-i Hâcibî şeklinde yazılması dikkat çeken bir husustur.

Manzum sözlük içerisinde şair “**Bahr-ı Serî’-i Mutavvel, Bahr-ı Remel-i Müseddes-i Maksûr, Bahr-ı Muzârî’-i Ahreb**” gibi bahir başlıklarını yazsa da Bahr-ı Mütakârib’in iki farklı vezniyle yazılan bölümün başlığını yazmamıştır. Mukaddime bölümünde 1 serî, sözlük bölümünde ise 2 mütakârib, 1 serî, 1 remel, 1 muzârî olmak üzere 4 farklı bahirde 5 vezin kullanılmıştır. Eserde kullanılan vezin ve beyit numaraları şöyledir:

<u>Beyit numarası</u>	<u>Bahri</u>	<u>Vezin</u>
1-13	Serî	Müfte‘ilün / müfte‘ilün / fâ‘ilün
14-36	Serî	Müfte‘ilün / müfte‘ilün / fâ‘ilün
37-83	Remel	Fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilât
84-95	Mütakârib	Müstef‘ilâtün / müstef‘ilâtün
96-107	Muzârî	Mef‘ülü / fâ‘ilâtün / mef‘ülü fâ‘ilâtün
108-135	Mütakârib	Fe‘ülün / fe‘ülün / fe‘ülün / fe‘ül

Şair, her bahrin son beytinde veznin iyi anlaşılması için ilk mısrada bir takti veznini yazmıştır. Böylelikle şair, okuyucunun vezin özelliği ayırt etmesi, takti ile okuma gibi şiir bilgilerini öğrenmesi ve geliştirmesine katkı sağlamayı hedeflemiş olmalıdır.

36- Müfte‘ilün müfte‘ilün fâ‘ilün

Kesb-i ma‘ârif idüp ehlin bulun

83- Fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilât

‘İlm okuyun nûş idin âb-ı hayât

95- Müstef‘ilâtün müstef‘ilâtün

Dünyâyı koyun ‘ilm ile olun

Vezinlerin gösterildiği bu son beyitlerde dikkat çeken diğer bir husus, şairin okuyucuya ilim ve irfandan ayrılmaması yönünde nasihatte bulunmasıdır.

Eserin sözlük kısmında, dinî kelimelerden çok gündelik hayata ait kelime ve kelime gruplarına yer verilmiştir. Genellikle hayvan, bitki, renk, kavram gibi isim türünde kelimelere yer verildiği gibi sıfat, fiil, fiil mastarı türünden çok sayıda kelimeye de yer verildiği görülmektedir. Bu tür sözlüklerde sözlük içerisindeki kelimeleri öğrenmenin en iyi yöntemi metnin tamamını ezberlemektir (Yakar, 2009: 1009). Bu sebepten dolayı kelimelerin sıralanmasında belli bir kural gözetilmemiş fakat mısra içerisinde aliterasyona özen gösterilmiştir. Bu da manzumenin akıcılığını sağlayarak kelime öğrenimini kolaylaştıran bir özelliktir.

Tuhfe-i Hâcibî’yi okurken bir takım yazım ve hareke hatası olduğu fark edilmiştir. Bu hatalar metin içerisinde tutarlılık gözetilerek düzeltilmiştir. Okuyamadığımız veya okunmayan kelimelerin yanına/yerine (?) koyulmuştur. Metnin kendisinden kaynaklı silik veya yırtık olan yerleri (silik) şeklinde belirtilmiştir. Şair, her ne kadar vezni kullanmada başarılıdır. Fakat manzumenin birkaç yerinde zihaf kusuru, aruz hatası yaptığı da görülmüştür. Bu durumda metnin aslına sadık kalarak kusuru düzeltme yoluna gidilmemiştir. Hece eksikliği veya fazlalığından kaynaklanan beyit-vezin uyumsuzlukları (vezin) şeklinde gösterilmiştir.

METİN

120-a

Nazm-ı Hâcibî

Bismillahirrahmanirrahîm

Müfte‘ilün müfte‘ilün fâ‘ilün

1- Hamd ü şenâ minnet ü şükr ü sipâs

Aña ki kûl oldı aña cinn ü nâs

2- Hem dahı bî-ḥadd şalât u selâm

İrişe ol rûḥ-ı Resûl’e müdâm

- 3- Āline aşhābına hem dā'imā
Kāim ola tā ki bu arz u semā
- 5- Diñle pes ey cān-ı mu'anber-zamīr
Ola 'ulūm ile zamīriñ münīr
- 6- 'Arza-i dānişde dil-āverlerim
Yūsuf u Ya'kūb birāderlerim
- 7- Meclis-i dānişde olup şem'e-dān
Burc-ı şerefde olalar Ferkadān
- 8- Kişver-i 'ilme çü hücūm itdiler
'Azm-i eḳālīm-i 'ulūm itdiler
- 9- Anlara koşdum bu lügat leşkerin
Tā aña hamle ideler birbirin
- 10- Feth ideler kalkalar elfāzdan
Zabt² ide cevher-i laḡḡāzdan
- 11- 'Ālem-i ma'nāda olup pādişāh
Dürr-i 'amelden ḳuralar bārigāh
- 12- 'Avn-ı ḥudā anlara hem-rāh ola
Zāhir [ü] bāṭınları lillāh ola
- 13- Cümlemizi cümle okıyanları
İde ḥuda rāh-ı 'anādan berī

Baḥr-ı seri'-i muṭavvel

- 120-b
Müfte'ilün müfte'ilün fā'ilün
- 14- Tañrıdur Allāh ne ilçi Resūl
Kehfū maḡāra daḡı azḡun ḍalūl
- 15- Hirre kedi gice gezendür 'ases
Serçeye 'aşfūr didi kire denes
- 16- Dubbu ayu iddü belā sinnü diş
Ya'ye digil sayf u şitā ya'ni kış

² Metinde "Zabt" şeklinde yazılmış.

- 17- ‘İrk tamar **kayh** irin **şufr** tuç
Fāre şıçan **zenbü** günāh **zulm** güç
- 18- Medh öğüş **fecc** geniş yoldurur
İncüye **lü’lü’** dahı hem dindi **dürr**
- 19- Şavmu oruç **naflu** arı **tayru** kuş
Haddu yañağ **lihye** şağal **şıfr** boş
- 20- Dike ħoros **riclü** ayak **karz** ödünç
Cebhe alın hem dahı **madhek** gülünç
- 21- Sercü eyer at u **feres battu** kaz
Rükbe diñir dize **rebi’** oldu yaz
- 22- Kummeşerā didiler armuda³ hem
Nāra di **rümmān** iyülükdür **kerem**
- 23- Hilye bezek **selle** sepet **raḥbü** yaş
Kışa’ çanağ **şadru** göğüs **re’s** baş
- 24- Keyfü nice **ħufre** çukur **demü** kan
Duħne taru **ħayye** yılan **rūh** cān
- 25- Vađ’u komağ **zabye** geyik **kavsü** yay
Kar’u kabağ **şell** çolağ **muhra** tay
- 26- Şi’ra ne saç **baħr** deñiz **süd** leben
Hamru süci **bi’r** kuyu **cüsse** beden
- 121-a
- 27- Mevtü ölüm **uznu** kulağ **yedü** el
Eklü yemek **surre** göbek yaş **belel**
- 28- Dayfu konuğ **hasfu** ne batmağ yere
Kumlü ne bit hem dahı **bergüş** pire
- 29- Huffu edik **fem** ne ağız **fahzu** bud
Guşnı budak ‘**ilkü** sağız **nāru** od

³ Metinde “emrud” şeklinde yazılmış.

- 30- İblü deve **bağlu** katır az **kalîl**
Cündü çeri oldı uzundur **tavîl**
- 31- Batnu karın **rusğu** bilek **şavtu** ün
Revşü tezek **ricsü** necis **yevmü** gün
- 32- Kandı şeker **bālu** gönül **pîlü** fil
Harpüze **bıttıh** ne derdlü **‘alîl**
- 33- Kavlü demek şağı **yemîn** şol **şimāl**
Fecrü şabāh oldı hem **aḥres** ne lāl
- 34- Nişfu yarı kızu **ḥamel** **kebşü** koş
Zuhru nedür öle dağı **cürm** ü güç
- 35- Mihdü beşik **ḥusr** ne ya‘ nî ziyān
Teb‘ü buzağıya digil bang **ezān**
- 36- Müfte‘ ilün müfte‘ ilün fā‘ ilün
Kesb-i ma‘ ārif idüp ehlin bulun

Bahr-ı remel-i müseddes-i maḳşūr

- 121-b
Fā‘ ilātün fā‘ ilātün fa‘ ilün
- 37- Her ki ḥüb-aḥlāk ile mevşūf ola
Devlet-i kevneyn aña ma‘ tūf ola
- 38- Fā‘ ilātün fā‘ ilātün fa‘ ilün
Vezn budur çün remel maḥzūf ola
- 39- Ḥark yırtık **ribhü** ısshı **şehdü** bāl
Reybü şekkdür **ḥaml** yükdür ben ne **ḥāl**
- 40- ‘Aynu gözdür **vech** yüzdür **selcū** qar
Şalbu aşmak **ḳay’u** kısmak toz **ḡubar**
- 41- Messü tutmak **baṭşu** hem ölüm yaḳîn
Zevḳ taṭmak **ḥubz** ekmek **zer‘ü** ekin
- 42- Meşy gezmek **silkü** iplik **ḳul** ḡulām
Kelb itdür canavarcıklar **hevām**

- 43- **Zi'bü** kırtıdur **farḥu** yavrı **cüllü** çül
Mer'e ' avrat **ḥ'ace** mevlâ ' abd kul
- 44- **Sicnü** zindân **cunne** kalḳan **ebyāz** aḳ
Necmü yıldız **cemmü** çok incik ne **sāk**
- 45- **Fıḳdu** itmek **baḳḳ** üvez ' āḳıl **lebīb**
Kimm tomurcuḳ hem ḳuru üzüm **zebīb**
- 46- **Milḥü** tuzdur **ḥüznü** ḳayḡu kül **remād**
Ce' lü ḳılmak **berrü** yazı **ismü** ad
- 47- Hem **sefercel** oldu ayva ip **resen**
Şemsü gündür **sem' ü** işitmek desen
- 122-a
- 48- Şarı şu adı **şadīd** eyle ne **bün**
Nebtü bitmek **devrü** dönmek **emsü** dün
- 49- **Bel' ü** yuṭmak **cari** aḳmak sehmü oḳ
Ebbü ata **ümmü** ana **şeb' ü** tok
- 50- **Ra' i** gütmek ḥor **ḥaḳīr** arşun **zira'**
Kerb ḡuşsa derd-i serdür hem **şudā'**
- 51- **Nakl** iletmek **lehmü** etdür şaḥm (?)
Leylü gice ḳorḳu **ru' bü kül** ne yi
- 52- Şaḥne **nā'ib** bülbül oldu ' **andelīb**
Levhü taḥta **tuhru** arı **kısmet** naşīb
- 53- **İbtü** ḳoltuḳ hem şarāba di **müdām**
Ġuslu yuḡmak **mā'ü** şu buluṭ **ḡamām**
- 54- **Deynü** boredur **nevmü** uyḳu ot **ḥaşış**
Rihü yildür **aḥzu** tuṭmak **fi' lü** iş
- 55- **Dahru** arḳa **şeddü** ḳatı **ḥarşu** ekin
Şürbü içmek **seyfü** ḳılıç **ḥıḳdu** kın
- 56- **Şehrü** aydır **behlü** la' net çok **keşir**
Ḳaṭ' u kesmek **ḥablu** ip ḳısa **ḳaşir**

57- **Tabḥu** yahni gibi suçlardur **lemem**
Ḳısmu bölmekdür evet ya'ni **na'am**

58- **Ḳarnu** boynuz **ṣūf** yün oyan **licām**
Ḳulledür tağ başı **suḥt** oldu ḥarām

122-b

59- **Temrū** hurma **naḥlu** hurma ağacı
Hem bıçak **sikkīn mefer** oldu gici

60- **Bey'ü** satmak **vaṣl** irişmek 'ind yan
Sārik uğrı hem dişi eşek **etān**

61- **Cerrū** çekmek **cennet** uçmak **cüşse** ten
Ḳublū öpmek 'ilmü bilmek **ente** sen

62- **Ḳuṭnu** panbuḡ **ḳıdrū** çömlek yıl 'ām
Ġazl eğirmek 'azl ayırmak toz **ḳatām**

63- **Remlü** kumdur **šem'ü** mumdur **lehv** söz
Ḥabbe dāne **kuḥl** sürme 'işve nāz

64- **Fūm** u **ḥınṭa** buğda kervān oldu 'īr
Zevḳ tatmak **ḳazfu** atmak **ziftü** ḳır

65- **Ḍarbu** urmak **ḳa'd** oturmak **hāme** baş
Ḳurbağa **ḳıfda'** ne **ḥācib** ya'ni ḳaş

66- **Ḳāb** miḳdār **enfū** burun **cū'** aç
Emr buyruk hem çerağa di **sırāç**

67- **Liftü** şalgam **suvır** artuk **sevbü** ton
Mennü batman **zannu** sanmak **ṣufra** hun

68- **Nazmu** dizmek **šetmü** sögmek **ḥavf** üşenc
Nemrū ḳaplan hem **marāzdu** derd-i renc

69- **Ṣumme** andan soñra ağırdur **ṣaḳīl**
Aşlu kökdür hem ḳulavuzdur **delīl**

123-a

Yā Fettāḥ

70- **Ṣürbü** içmek kīnin almak **intikām**
Nefḥü şişmek **nesḥü** bozmak ön **ḳudām**

- 71- **Harku** yanmak **kıttu** kâğıd **şarhu** köşk
Na‘lu başmak **vaṭi**’ başmak **miskü** müşk
- 72- **Kesr** sımağ **ekmeh** ol gözsüz toğan
Libnü kerpiç hem dağı **eşnân** çoğan
- 73- **Delvü** çoğa ‘aşr ikindi **hayy** diri
Köpri **kanṭar** oldu oldu **cild** deri
- 74- Kumlu yir **ebğaş** **ibāka** kaçdurur
İbtılā’ **tecrib** itmek yoldurur
- 75- **İnşitāb** akmak **hamis** hem pehlevān
Hürmet itmek **iḥtirāmdur** ey **Şebān**⁴
- 76- Tezlik itmek hem **budūr** oldu **bidār**
Şahra ismi **bevbāt** oldu beytü **dār**
- 77- **Tercīb** oldu ta‘zīm itmek hem **fiḥām**
Tursu kalkın korku **terhib** ismi **nām**
- 78- Ücret ismi **şüküm** oldu **fulsu** pul
Ḳatmu kesmek hem ısırmak **rāh** yol
- 79- Ta‘mu datmak **taflu** yağmur **raṭl** za‘if
Ḥabüs itmek **rabtu** oldu ay **laṭif**
- 80- Hem **tereccul** oldu ziynet **semm** ağı
Ta‘nik oldu hem şarılmağ kelb **luğū**
- 123-b
- 81- **Baḥsu** nâkıs hem boyaklı ‘**ihnü** yün
Ġamsu talmak **fele**’ kesmek **hamlü** yük
- 82- **Für’e** bitdür **farṭ** isrāf **dem’ü** kan
‘**İru** vahşi merkep ismi ‘**inde** yan
- 83- Fā‘ ilātün fā‘ ilātün fā‘ ilāt
‘İlm okuyun nūş idin āb-ı hayāt

⁴ Derkenarda “‘Arabdan bir tāife” şeklinde not düşülmüştür.

Müstef' ilâtün müstef' ilâtün

84- Mir'âta bak gör hikmet ne bulun
Fırkat ile bak 'ilm ile yürün

85- Müstef' ilâtün müstef' ilâtün
Veznü'l-müreffel fazl ile olun

86- **Lehvü** tanbür bil sö/ündürmek (?) **ifâc**
Kaçırmağ oldu **irhâbu** idrâc

87- **Ebsü** ne zelîl gâlib olmak **bezz**
Kaftan adı **cezze** keşmek ne **cezz**

88- 'Akrab **cerâre cirs** gizlû âvâz
Yapışmak ne **ces** kesmek ne **cizâz**

89- **Ceşşü** kireçdür atmak ne **ce'ab**
Kalan ekin **cill** çekmek ne **celeb**

90- Ev öñi **cenâb** tarlık ne **hazak**
Mikma' topuzdur **ib'âd** ne irâk

91- Zîrek ne **sürsür sârib** gezendür
Sağb ne açdur **râcil** yayadur

124-a

92- **Silcân** ne yutmak gülmek **tebessüm**
Esbâb ne cihâz kaçdur **teyemmüm**

93- **Rekre** ne korkak hıfz it **vekâlet**
Eksik ne **vekes** yardım i'âne

94- Urmak **vekizdür** susuz ne 'atşân
Hişâr ne **hişam** digil ne arslan

95- Müstef' ilâtün müstef' ilâtün
Dünyâyı koyun 'ilm ile olun

Bahr-ı muzâri' -i ahreb**Mef' ülü fâ' ilâtün mef' ülü fâ' ilâtün**

96- Elfâz şu lügâtı mahfûz kıl cân ile (vezin)
Tefhîm ider müridi kendini hem (?)ile

- 97- Mef'ülü fâ' ilâtün mef'ülü fâ' ilâtün
Baħr-ı muzâri' aħreb-i ŧevk olur sen ile
- 98- Bıldırcına **semâni** göğercine **hamâme**
Şârib büyük **sabâhat** yüzmek şarık 'imâme
- 99- Kuyruk **zeneb** boyun **cîd** hem 'ankebût örümcek
Luşş uğrı **hulm** düşdür **berr** oldu eylik itmek
- 100- Köki çıkandır **aķ' as** sünnetsiz oldu **aķlef**
Râcil yaya ne **beyt** ev bükmeķ siñir 'aşab lef
- 124-b
- 101- **Tavķ** oldu boğmaķ adı **ğarķ**⁵ oldu hem boğulmaķ
Zirve ne örgüç üstü bil **şulbu nehrü** ırmaķ
- 102- Şoğan **başal** 'asel bal dindi dükana **hânût**
Pürçekli ne **cezerdür** hem yiyecek nedür **ķavt**
- 103- 'İşyân günâha dirler **şu' bân** ne ejdehadur
Selbet büyük **sene** yıl kıymet nedür **bahâdur**
- 104- **Nâke** dişi devedür hem şarmışaķ nedür **şüm**
Yâbis kuru **ħarîf** güz bayķuşa dindi hem **büm**
- 105- Atluya dindi **fâris** oldu yarasa **ħuffâş**
Hem nerdibâne **süllem** ördek **ivez merak** âş
- 125-a
- 106- Erkek deve **cemeldür** yalancı oldu **kezzâb**
Żem'an şusuz **vaţan** yurt ancak faķat kapu **bâb**
- 107- Mef'ülü fâ' ilâtün mef'ülü fâ' ilâtün
Oķı bu nazm-ı cāmı ŧevk ile sen dün [ü] gün
- Fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ül**
- 108- Şu sözüm verin ŧevketiden ne ol
'Adüya şabûr ol 'ulüm-ı ķabûl

⁵ Metinde ““arķ” şeklinde yazılmış.

- 109- Fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ül
Ne hoşdur tekârüb ne hâzif kabûl
- 110- Lisân dil 'alem tağ mürekkebe midâd
Mu'taffîf viren eksik azık ne zâd
- 111- Semâ gök yire arzu gâbrâ digil
Sefîne gemi fülkü hem gölge zıl
- 112- 'Arağ der 'ades mercimek kul gulâm
Şererdür kıgılcım di öne emâm
- 113- İmâm uyulan gудde bez sirke hall
Şa'ir arpa bur buğda şişmek ne hall
- 125-b
- 114- Senen yol ve'r muğ (?) cehennem tamû
Nebe' ne haber cümle ya'ni kamu
- 115- Decâce tavuğdur tütündür duhân
Ceres çañ cemed buz şa'atdur yalan
- 116- Cezâ ne 'ıvâz dur bilezik sivâr
Duhâ oldu kuşluk ne divâr cidâr
- 117- Esed arslan yemm deniz göl gadîr
Kamîs oldu gömlek ne lâyıķ cedîr
- 118- Ne beyza yumurta medîne şehir
Yarın gad balık hût de'ele meker
- 119- Nehâr oldu gündüz enîn inlemek
Mübâreğ ziyâdur nedür zeyl etek
- 120- Zehâb oldu gitmek cebel ya'ni tağ
Nedür dün gice bâriha duhnü yağ
- 121- Şefe ne tutağdur söğütdür hilâf
Naşab zahmet oldu di kına gılâf
- 122- Muzâri' gelen nâzır oldu gören
Giçen mâzidür sâ'il oldu şoran

123- **Hafîf** oldu yiyni sinekdür **zebâb**
Zekân akıldür azu dişe di **nâb**

126-a

124- **Ġurâb** oldu karga ne tuzlu **melîh**
Melîh oldu tuzsuz güzeldür **şabîh**

125- **Ķamer** aya dirler ne yaprak **varak**
Ene ben kalem **hâme** derse **sebak**

126- **İnâdur** çanak **verdû** gül konşu **câr**
Ķabiĥ oldu çirkin işekdür **hımâr**

127- **Ķalensuf(v)** ne börk oldu döşek **firâş**
Fetâ şab iğit büt **şanem kavsu** kaş

128- **Ṭurâb** oldu toprak çürümüş **remîm**
Ziyâ oldu aydın sıcak şu **hamîm**

129- **Şivâ** oldu biryân ne balık **semek**
Ķör a' mâ teşâ'ûb nedür esnemek

130- Gümüş **fıddâ** altun **zeheb** un **daķîķ**
Recül er **semer** meyvedür yol **tarîķ**

131- **Aĥad** bir ecel **va' de** küçük **şaĥîr**
Sinâm oldu örgüç büyükdür **kebir**

132- **Recâ** oldu ummak kavatdur **sevîķ**
Feraĥdur sevinmek ne yoldaş **refîķ**

127-a

133- Çün tuĥfem oldu şerefle tamâm
Ĥüdâya şenâlar Resûle selâm

134- **Ķuluñ Ĥâcibî yâ Rabbi** der ricâ
 Ki bu tuĥfesi irişe câ-be-câ

135- Fe' ülün fe' ülün fe' ülün fe' ül
 Berâder hemîşe sa' adetde ol

Şâhibü'l-kitâb ' Abdullah

Temmeti'r-risâletü'l-mergûbe be-ġâyet el-mülk-i ma'nâya fî-el-bü-l-cümleten bi-yed-i
 hakîri'l-müznibi'l-muĥtâc ala-raĥmetillâh-il-celileti'l-cemîle

(?) bin İshâk bin Hâlîl bin ‘Oşman ğaferallâhu lî velî-cemî‘i’l-mezkûrîn ve ğayrihim
mine’l-müslîmin ve’l-müslimât
Sene 1223

Sonuç

Tuhfe-i Hâcibî, çıkarımlarımıza göre Hâcibî mahlaslı Muhlis ön adlı Hacı Sâlih-zâde Halil tarafından mesnevî nazım şekliyle yazılmış manzum bir sözlüktür. Eserin bilinen tek nüshası Sivas Ziyabey Yazma Eserler Kütüphanesi’nde 3806 /11 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Nerede yazıldığı bilinmeyen eserin temmet kısmından ve kütüphane kayıtlarından İshak b. Halil b. Osman tarafından H.1223 / M.1808 yılında istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

Manzum sözlüklerin sıbyan mekteplerinde özellikle Kur’an-ı Kerim’i okuma ve anlama amaçlı kaleme alındığı bilinmektedir. Tuhfe-i Hâcibî, dağarcığındaki kelimeler her ne kadar dinî terminolojiye sahip olmasa da sıbyan mekteplerinde okutulmak, çocuklara Arapça’yı öğretmek amacıyla yazılmış bir eserdir.

Edebiyatımızda manzum sözlük yazma geleneğinin var olduğu bir gerçektir. Her biri bir ihtiyaç ürünü olan bu eserler kültür ve edebiyatımız için büyük önem taşımaktadır. Son zamanlarda bu türde eserler üzerine yapılan çalışmaların arttığı görülmektedir. Manzum sözlükler üzerine çalışmalar dönemin dil özellikleri, eğitim formasyonu hakkında bize bilgi vermesi yönüyle önemli eserlerdir. Bu eserlerin gün yüzüne çıkarılıp edebiyatımıza kazandırılması bu alanda yapılacak çalışmalara katkı sağlayacaktır.

Ekler

vr.119b-120a

vr.120b-121a

vr.121b-122a

vr.122b-123a

vr.123b-124a

vr.124b-125a

سَنَ يَوْمَ مَدَنُجْ خَصَمَ طَمُو
بَنَاءَ جَبَرْتَمَلْ عَمِي قَمُو
وَجَا جَمُو قَمُو تَوَعَدُو دُفَان
جَرَسْ چَكْ جَمَدُ بَرَسْ طَلَا دِلَان
جَزَانِ عَمُو قَمُو دِلَانِ سَمَار
صَحِي اُولُو رَقْمُ بَلَقْ نَه دِيَارِ بَدَار
اَسَدُ دَرَسْ لَانِمُ دَرُكُو اُولُو عَمِير
مِصْبِي اُولُو لَو مَلَكْتَه تَه لَانِ قَمِير
نَه بِنِصَه عَمُو طَمِصَه شَمَر
يَارِ نِ عَمُو بَالِقْ عَمُو تَه لَانِ
نَمَارُ اُولُو قَمُو دَرُكُو اُولُو اَكَمَل
مِثَالِقْ حِصَاوُ دَرُكُو اُولُو اَكَمَل
دَهَابِ اُولُو لَتَمَكْ جَمَلِ عَمِي طَلَقْ
نَه دَرُكُو نِ كَجِه بَارِجَه دَهَقْ بَانِغْ
شَفَه طَمُو طَمُو دَرُكُو دَرُكُو غَلَاغْ
سَهَبِ نَحْتِ اُولُو دَرُكُو قَبِه غَلَاغْ
مُضَارِ كَلَانِ نَاطُرُ اُولُو كُونِ
كَمِينِ تَابِضِ دَرُكُو اُولُو مُونِ
خَفِيفِ اُولُو بِنِي طَمُو دَرُكُو بَابِ
دَرُكُو اُولُو دَرُكُو دَرُكُو دَرُكُو دَرُكُو
عَرَابِجَه

vr.126b

KAYNAKÇA

- Akbayar, N. (hz.) (1996). *Mehmed Süreyyâ Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri, C. 4*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 1099
- Arslan, M. (2014). "Hâcibî, Hacı Sâlih-zâde Halîl Hâcibî", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=4198> (Erişim: 17.12.2019).
- Cunbur, M. (2004). Hâcibî, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. IV*. Ankara: AKM Yay.
- Çifçi, Ö. (hz.) (2017). *Fatîn Davud Hâtîmetü'l-Eş'âr (Fatîne Tezkiresi)*. Ankara: (<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0>), E.T. (01.11.2019)
- Devellioğlu, F. (2002). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

- Dilçin, C. (2013). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Doğan Averbek, G. (2018). Dillerinden Biri Türkçe Olan Manzum Sözlükler Üzerine Yapılan Çalışmalar Bibliyografyası. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21: 85-114.
- Düzenli, M. B. (2015). Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü'l-Hâfız. *Turkish Studies*, Volume 10/12 Summer, 329-370.
- İpekten, H. (2009). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. Ankara: Dergâh.
- Kanar, M. (2007). *Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Bayrak Yayınları
- Kanar, M. (2009). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kesik, B. Ve Şenödeyici Ö. (2015). *Aruz-Teori ve Uygulama*. İstanbul: Kesit Yay.
- Kılıç, A. (2006). Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20: 65-77.
- Kılıç, A. (2007). *Klâsik Türk Edebiyatı Üzerine Makaleler*. Ankara: Turkish Studies.
- Kurnaz, C. ve Tatçı, M. (hz.) (2001). *Mehmet Nâil Tuman Tuhfe-i Naili*. Ankara: Bizim Büro Yay.
- Muhtar, C. (1993). *İki Kur'an Sözlüğü Lugat-ı Feriştioğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- Öz, Y. (1996). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özder, D. (2018). Hâcibî'nin (Hacı Sâlih-zâde) Şerh-i Yûsuf u Zelîhâ'sı (İnceleme-Tenkitli Metin). Yayınlanmamış doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Yakar, H. İ. (2007). Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâî. *Turkish Studies*, Volume 2/4 Fall, 1015-1025.
- Yakar, H. İ. (2009 Volume 4/4 Summer). Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Ferâ'id. *Turkish Studies*, 995-1024.
- Yıldırım, F. (2009). *Mehmet Nâil Tuman ve Tuhfe-i Nâilî'si (İnceleme-Metin-İndeks Sayfa 101-200)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.